

ДІАХРОННА СОЦІОЛІНГВІСТИКА: ІСТОРІЯ ТЕРМІНА ТА ГАЛУЗІ МОВОЗНАВСТВА

© Фаріон І. Д., 2014

Предметом пропонованого дослідження є нова підгалузь соціолінгвістики – діяхронна соціолінгвістика: її джерела, предмет дослідження, завдання та термінологічна дефініція. Аналіз лінгвістичної думки засвідчив формування цієї окремої гілки соціолінгвістики впродовж тривалого, столітнього шляху, починаючи від окремих міркувань у класичних працях Яна Бодуена де Куртене, відтак Фердинана де Сосюра, яскравих представників французької соціолінгвістичної школи Антуана Мейє та Жозефа Вандрієса. Серед українських мовознавців уперше звернув увагу на проблеми методології діяхронної лінгвістики відомий науковець Орест Ткаченко. Польські дослідники, зокрема Вітольд Ташицький та Барбара Отвіновська, запропонували унікальну соціоісторичну фактологічну добірку та аналіз соціолінгвістичних чинників на тлі філософсько-культурних вимірів змінюваної епохи.

Ключові слова: діяхронна соціолінгвістика, зовнішня історія мови, соціальний тиск, мовна еволюція.

The subject of the suggested research is a new sub-branch of sociolinguistics – diachronic sociolinguistics: its sources, subject of research, objectives and terminological definition. Analysis of the linguistic thought has showed the formation of this separate branch of socio-linguistics during a centennial period, beginning with some concepts in the classic papers of Jan Baudouin de Courtenay, then Ferdinand de Saussure and such remarkable representatives of the French Sociolinguistic School as Antoine Meillet and Joseph Vendryes. The famous researcher Orest Tkachenko was the first Ukrainian linguist to pay attention to the problems of methodology of diachronic linguistics. Polish researches, in particular Witold Taszycki and Barbara Otwinowska, suggested a unique sociohistorical factual collation and analysis of sociolinguistic factors against the background of philosophic and cultural dimensions of a changeable epoch.

Keywords: diachronic sociolinguistics, external history of the language, social pressure, evolution of the language.

Діяхронна соціолінгвістика в українському мовознавстві ще не мала системного практично-теоретичного опрацювання, хоч спорадичне використання її прийомів у дослідженнях з історії української літературної мови та соціолінгвістики незаперечне. Маємо на меті з'ясувати історію виникнення цієї галузі мовознавства та її термінологічну дефініцію.

Перший із українських мовознавців, хто зауважив на загальних проблемах методології діяхронної соціолінгвістики, був Орест Ткаченко. Науковець, аналізуючи зародження соціолінгвістики в 50–60-ті роки ХХ ст. у США, наголошує на основній причині її виникнення: монополія структуралістського підходу у вивченні мовних явищ призвела до нехтування ще одного підґрунтя мовного розвитку – зв'язку мови і суспільства і, як наслідок, спровокувала соціолінгвістичний розвиток [23, с. 68]. Водночас студії з синхронної лінгвістики засвідчили потребу висвітлення низки мовно-суспільних проблем історичного минулого за принципом: теперішнє треба пояснити минулим і навпаки. Науковець, аналізуючи працю англійської дослідниці Сюзен Ровмей «Соціоісторична лінгвістика: її статус та методологія», наголошує на основній меті діяхронної (чи соціоісторичної) лінгвістики, сформульованій авторкою: «...*варто дослідити та описати форми (чи вживання), які можуть*

виражати зміни у суспільстві впродовж певного часу, а також те, як окремі функції, вживання і різновиди змін розвиваються в окремих мовах, мовних спільнотах, суспільних групах, колективах та індивідуумах» [23, с. 65].

Щоб здійснити таку аналітику, неминуча історична мовно-суспільна реконструкція не лише способом «*слів і речей*», але і глибоке уявлення про історію етносу. Найповнішим щодо задіяння історичної оптики (попри відсутність системної ієрархії) виявився дослідник П. Стуре Уреланд, який виділив низку основних чинників глотогенезу, що, зливаючись один із одним, породжують феномен мови на певному етапі функціонування: 1) історико-генеологічне розщеплення; 2) мовні контакти (білінгвізм, інтерференція, інтеграція та ін.); 3) кодифікація + стандартизація (переклади Біблії, канцелярське управління, заснування академій); 4) виокремлення діалектів (шляхом міграцій, ізоляції, завоювань); 5) піджинізація, креолізація; 6) утворення нації (плем'я, рід, народ, держава); 7) етнічність та ідентичність; 8) релігійні напрями (хресні походи, реформація, контрреформація); 9) спроби оживлення мов; 10) результат діяльності особистостей (Данте, Лютер та ін.) [23, с. 74]. Запропонований синтез діяхронних соціолінгвістичних чинників не претендує на істинність, проте окреслює суспільно-історичний коридор розвитку мови.

Чи не найбільша роль діяхронної соціолінгвістики «*в осмисленні, а частково і перегляді таких кардинальних питань історії мови, як причини зникнення і виникнення мов, їхньої слабкості та стійкості, занепаду і відродження*» [23, с. 85]. Від часу написання цієї розвідки Ореста Ткаченка минуло понад 10 років, а в сучасному академічному трактуванні соціолінгвістики лише побіжно зауважено, що ця галузь мовознавства «*вивчає соціальні аспекти розвитку мови, її суспільні функції у синхронії і діяхронії*» [5, с. 583]. Відтак у «Лінгвістичній енциклопедії» у статті «Соціолінгвістика» виокремлено «*діяхронічну лінгвістику*», «*що вивчає соціальні чинники мовного онтогенезу, соціально-історичні типи мов, розвиток мов, становлення певної мовної ситуації та зміни мовної політики тощо*» [21, с. 679]. У першій системній теоретичній соціолінгвістичній праці Галини Мацюк «Соціологічний напрям у мовознавстві» зазначено, що «*діяхронна і синхронна соціолінгвістика пов'язані з принципами розгляду матеріалу*» і їхня основна проблема – це «*опис суспільних функцій літературної мови в історії, становлення стилів, розвиток цих категорій на конкретному зрізі мови тощо*», а також при аналізові лінгвосоціологічних напрямів у різних світових і вітчизняних школах згадано про діяхронні підходи [16, с. 8]. Провідний соціолінгвіст Лариса Масенко у праці «Нариси з соціолінгвістики» наводить переконливі позамовні чинники українського бездержавного існування, що внеможливіювали розвиток не тільки синхронних соціолінгвістичних студій [15, с. 15–21], але й діяхронних, наголошуючи на нещодавніх дослідженнях Василя Лизанчука [13; 14] та Віктора Кубайчука [12], що присвячені історичній зовнішній хронології мовних подій.

Водночас низка українських мовознавців та інших знакових постатей нашої гуманітаристики трактували історію української мови крізь призму спорадичних ідей діяхронної соціолінгвістики, починаючи від галицького граматики першої чверті XIX ст. Івана Могильницького, відтак Івана Франка, Михайла Драгоманова, Івана Огієнка, Юрія Шевельова, Олекси Горбача, Василя Німчука, Міхаеля Мозера, Ярослава Радевича-Винницького.

Натомість першим поділ історії мови на зовнішню (географічно-етнологічну) та внутрішню (граматичну) запропонував у розвідці «Про давньопольську мову до XIV ст.» польський науковець Ян Бодуен де Куртене [2, с. 45], а потім поглибив свою думку у вступній лекції 1870 року в Петербурзькому університеті: «*Зовнішня історія мови тісно пов'язана з долею її носіїв, тобто з долями індивідів, які розмовляють цією мовою, з долями народів. До сфери її досліджень входить географічне та етнографічне поширення мови, загальний вплив іноземних мов на конкретну мову і, навпаки, вирішення питань: чи мова використовується як літературна, чи живе тільки в народі, до яких станів належать люди, які розмовляють цією мовою, чи є попит на мову (якщо вона, зрозуміло, літературна) поза власною територією, як у просторі (французька, німецька, англійська і взагалі так звані універсальні мови) і в часі (латинська, грецька, церковнослов'янська), і якщо мову вживають ще й інші народи, то з якою метою – ось питання, які належать до зовнішньої історії мови*» [3, с. 69]. Якщо внутрішня історія мови досліджує як і чому народ говорить у певний час, то зовнішня історія зосереджує своє завдання на кількості мовців та межах цієї мови. Себто внутрішня

лінгвістика зі сфери категорії якості, а зовнішня – кількості. Наголошуючи на взаємовпливах двох сторін історії мови, науковець підкреслює сильніший вплив зовнішньої сторони мови на внутрішню передусім як такої, що *«турбується про долю мови, а не лише звертає увагу на зміни, що відбуваються у ній самій»* [3, с. 69]. Цим міркуванням Яна Бодуена де Куртене передують побіжні зауваження про умови розвитку мови видатного німецького історика мови та компаративіста Якуба Грімма, який уважав, що мова – це також наша історія і наша спадщина: *«Хіба мова за сприятливих обставин не розквітне, наче дерево, яке, не будучи пригніченим, пишно розростається зусібіч? Хіба не перестане розвиватися мова і не починає нидіти і мервтіти, як нидіє і сохне рослина при нестачі світла і землі? Дивовижна цілюща сила мови, з якою вона заліковує і надолужує втрати...?»* [7, с. 56, 58, 61].

В унісон до зазначених міркувань у перші десятиліття ХХ ст. вибудовує своє бачення *«внутрішніх та зовнішніх елементів мови»* засновник Женевської лінгвістичної школи Фердинан де Сосюр. Він, зокрема, визначає три типи зовнішніх взаємин мови і суспільства: 1) зв'язок між історією мови та історією раси або цивілізації (*«Звичаї народу позначаються на його мові, а з іншого боку, значною мірою саме мова формує народ»*) [22, с. 34]; 2) стосунки між мовою та політичною історією (йдеться про те, що великі історичні події мають незліченні наслідки для багатьох сторін мови, зокрема колонізація взагалі *«переносить мову в інші середовища, а це спричиняє зміни в самій мові»*) [22, с. 34]; 3) стосунки між мовою і державними та іншими інституціями на зразок церкви, школи, що пов'язані з літературним розвитком мови. До зовнішньої лінгвістики науковець, як і Ян Бодуен де Куртене, долучає вивчення географічного поширення мов та їхнього діалектного подрібнення. Для зіставлення зовнішньої та внутрішньої лінгвістики мовознавець використовує промовистий метафоричний приклад: *«Краще зрозуміти це допоможе порівняння з грою в шахи. Тут відносно легко можна відрізнити, що належить до зовнішнього, а що – до внутрішнього: те, що ця гра прийшла до Європи з Персії, факт зовнішній; навпаки, внутрішнє становить усе те, що стосується системи та правил»* [22, с. 36]. Себто *«зовнішня лінгвістика»* має вивчати умови існування мови, а *«внутрішня»* – властивості самої мови [22, с. 301].

Крім опозиції *«зовнішньої»* та *«внутрішньої лінгвістики»*, науковець вперше використовує наскрізну у своїй праці сформульовану опозицію *синхронія – діяхронія*, зауважуючи, що *«протиставлення між діяхронічним і синхронічним наявне всюди»*. Між діяхронією та синхронією таке ж відношення, як *«між історичною реальністю і станом мови, який можна порівняти з проекцією цієї реальності в даний момент»* [22, с. 112–113, 115]. Інакше кажучи, діяхронія – це пізнання генези чинного стану та умов, що його створили. Науковець визначає завдання діяхронної лінгвістики, що має вивчати *«відношення, які поєднують послідовні в часі елементи, що не сприймаються тією самою колективною свідомістю: тобто елементи, що послідовно замінюють один одного і не утворюють у своїй сукупності системи»* [22, с. 127]. Відтак мовознавець формулює дві перспективи діяхронної лінгвістики: проспектива, спрямована за течією часу у майбутнє, і ретроспектива, спрямована проти часу в минуле, вважаючи метод реконструкції в останній перспективі найнадійнішим. Як бачимо, в останніх термінах соціальний чинник приглушено, натомість поняття діяхронії найтісніше пов'язано з історичним фонетичним мовним рівнем [22, с. 265–269].

Ці самі терміни *«внутрішніх і зовнішніх змін»*, зокрема в контексті соціального статусу мов, використовує сучасна російська дослідниця Ніна Мечковська. Подібно до своїх попередників Яна Бодуена де Куртене та Фердинана де Сосюра, вона зауважує, що *«зовнішні мовні зміни – це зміни в долі народу; в характері її використання, у ставленні людей до мови. Наприклад, із плином часу можуть розширитися чи звужитися суспільні функції мови й сфери її використання; змінитися її юридичний статус, її престиж вдома та за кордоном»* [17, с. 164].

Для аналізу нашого матеріялу, зокрема суспільного статусу руської (української) мови у ХІV–ХVІІ ст., характерним є спостереження дослідниці про важливий соціолінгвістичний чинник перетворення діалекту в койне (наддіалектний засіб спілкування), що може супроводжуватися відмовою від вузькомісцевих особливостей мовлення або запозиченням діалектних явищ ширшого ареалу. Авторка формулює основні напрями соціальної еволюції мов, серед яких *«прогрес мови»*, що зумовлений розвитком суспільства, його духовної та матеріальної культури. Проте ці міркування ще на початку ХХ ст. слушно спростував Жозеф Вандрієс, зауваживши, що не існує в мові абсо-

лютного прогресу, як нема, наприклад, прогресу моралі. Є просто різні історичні стани, що змінюють один одного, і в кожному з них панують певні закони. Отож є сенс говорити про відносний прогрес у мові як маніфестацію через мову різних станів культури [6, с. 322]. Серед інших напрямів еволюції мов – функційна (стилістична) і жанрова диференціація; зростання комунікаційних можливостей через писемну й друковану мову; зростання ролі мови в житті суспільства [17, с. 186–188].

Показовою щодо наступних кроків у формуванні поняття *діяхронної соціолінгвістики* є мовна концепція учня та послідовника Фердинана де Сосюра французького мовознавця Антуана Мейє, представника французької соціолінгвістичної школи. Знаково, що він, як один із найбільших компаративістів на межі XIX–XX ст.ст., панівний у XIX ст. порівняльно-історичний метод занурив у суспільну діяхронію. Науковець не тільки зробив висновок, що мова залежить від історичних умов, але згармонізував ідею соціального з ідеєю історичного розвитку мови: з огляду на факти минулого і теперішнього, наука виявляє не те, як утворювалася мова, як вперше виникали граматичні форми, а *«за яких умов, згідно з якими законами – або обмеженими у просторі і часі, або постійно дієвими – як факти, які спостерігаються, співіснують і змінюються одні одними»* [16, с. 122]. Антуан Мейє не просто довів, що треба вивчати суспільство, аби зрозуміти мову, але це суспільство варто пізнавати в історичному розрізі. Соціологічне тлумачення багатьох фактів він здійснював разом із порівняльно-історичним аналізом мовного матеріалу, виявляючи дію соціального в діяхронії [16, с. 123].

Торкався проблем діяхронної лінгвістики представник тої самої школи Жозеф Вандрієс. Про це свідчить сама назва його основної праці *«Мова. Лінгвістичний вступ до історії»* (1913 р.), де подано не лише історичний різнорівневий аналіз фонетико-морфологічних і лексико-семантичних категорій, але й окремі розділи про вплив соціальних чинників на мову в діяхронії: *«Мовний розвиток перебуває у найтіснішій залежності від історичних умов. <...> Розвиток суспільства заманює мову на якийсь визначений шлях. Отож ми вправі замислитися над питанням, чи нема в історії мови відображення історії культури»* [6, с. 316]. Наголошуючи на діаметрально протилежних тенденціях розвитку мови – диференціації та уніфікації – науковець запроваджує уніфікаційне поняття так званої *«спільної мови»* (*langues communes*), інакше кажучи *койне* (на противагу до діалектної диференціації та літературної мови), уважаючи його породженням позамовних чинників: *«Вони (чинники – авт.) створюються поширенням організованої політичної влади, під впливом панівного суспільного стану чи перевагою літератури; хоч яке буде походження спільної мови, її завжди підтримуватимуть причини політичні, соціальні чи економічні. <...> Якщо ж якась спільна мова розпадається, то соціальні зв'язки, які її зміцнювали, ослабли»* [6, с. 241].

Лінгвіст наголошує, що саме історичні обставини обумовлюють лідерство мови, взятої за основу, і її поширення коштом місцевих говорів, а також підкреслює, що мова – *«це найміцніший зв'язок, що поєднує членів у групі, і водночас вона – символ і захист групової спільноти. Чи може бути щось більш дієве для утвердження факту існування групи?»* [6, с. 222]. Поряд із тим мовознавець наводить ще одне *«почуття»*, що утримує непохитність мови, попри складні суспільно-політичні обставини, – це усвідомлення престижу своєї мови. Серед низки соціоісторичних прикладів, наведених дослідником, на особливу увагу заслуговує соціолінгвістична ситуація із греками. Турецька мова не тільки не могла витіснити грецької, але й потіснити її. Зокрема, греки говорили турецькою мовою в офіційних установах, але ніколи, як кажуть італійці, *«мова серця»* (*«lingua del cuore»*) не поступалася *«мові хліба»* (*«lingua del pane»*). Лінгвіст робить висновок, що майже щодо кожної мови можна вивести *«коефіцієнт її цінності»* [6, с. 259]. Кульмінацією діяхронних соціолінгвістичних міркувань дослідника є його слова: *«...розвиток мов є тільки одним із видів розвитку суспільства. <...> Справу лінгвіста виконано, коли він виявив у мові гру соціально-історичних сил і взаємодій»* [6, с. 322]. Натомість інший каркас діяхронних соціолінгвістичних досліджень, взорованих на марксистсько-ленінській методології у 20–30-ті, а відтак 60–80-ті роки та на пострадянських візіях у третьому тисячолітті, спостерігаємо в російському мовознавстві: зокрема, від історичної аналітики виникнення цього поняття та терміна до повної сучасної наукової дефініції.

Найяскравіша постать – Євген Поліванов, один із найталановитіших учнів Яна Бодуена де Куртене, що був не тільки лінгвістом, але істориком культури. У 20–30-их роках XX ст. Євген Поліванов чітко сформулював положення про роль *лінгвосоціюма* в розвитку мови: *«Посилений темп мовної*

еволюції зумовлений кількісними і якісними змінами контингенту носіїв конкретної мови (себто людського колективного субстрату)», «...позамовний (економічний, культурний і матеріальний) побут впливає на мову не якимось одним своїм чинником, а цілим комплексом різноманітних чинників...» [18, с. 189, 222]. Цей науковець уперше виокремив соціологічну лінгвістику на марксистській методології як окремий напрям у російському мовознавстві, передбачивши майбутню соціолінгвістику [19, с. 553, 559; 16, с. 254]. Показовими є його міркування про характер взаємин між мовою та суспільством та потребою соціологічного підходу до вивчення мовних явищ: «...вимагати безпосереднього відображення якихось економічних рис у вигляді певних звуків мови, фонетики чи морфологічних форм, – це приблизно те саме, що вимагати, аби в момент революції всі поршині паротягів почали б працювати не так, як працювали за царизму, а по-іншому. Звісно, безпосереднього зв'язку не існує, проте опосередковані, через колектив вони виявляються набагато суттєвішими, ніж та, стара, природно-історична методологія, що взаємодіяла мовну еволюцію винятково від фізичних, фізіологічних та індивідуально-психологічних чинників...» [20, с. 539]. Він також визначив проблеми соціологічної лінгвістики, серед яких у діяхронному плані визначальними є: 1) визначення мови як соціально-історичного факту; 2) опис мов та діалектів із соціологічного погляду; 3) вивчення причинового зв'язку між соціально-економічними і мовними явищами; 4) оцінний характер мови (і її окремих аспектів) як засобу боротьби за існування та як знаряддя спілкування; 5) загальна типологічна схема еволюції мови у зв'язку з історією культури; 6) прикладні питання соціологічної лінгвістики, зокрема мовна політика [18, с. 186].

Серед провідних радянських соціолінгвістів новішої генерації – Юнус Дешерієв, що сформулював дві лінії розвитку мови. Першу лінію названо функціональною (чи функційною), позаяк вона є виявом соціальних функцій мови, і саме ця лінія підпадає під так званий «соціальний тиск», себто логіку суспільного розвитку і свідомий вплив суспільства на мову [8, с. 187]. Друга лінія мови – це її внутрішня структура, що неминуче підпадає під «тиск системи», себто внутрішньоструктурний розвиток самої мови. Науковець зауважує на їхньому взаємозв'язкові і на першорядності та визначальності функційної лінії розвитку [8, с. 25]. Саме ця лінія дозволяє вивчати розвиток мови в невіддільному зв'язку зі всіма царинами матеріальної та духовної культури суспільства в його минулому, теперішньому та майбутньому [8, с. 26]. Науковець формулює три найхарактерніші форми мови, що стали наслідком суспільного впливу на неї: діалектна, соціальна та професійна диференціації. Вони зумовлені логікою суспільного розвитку в ту чи ту історичну пору, а також розвитком суспільної свідомості [8, с. 177–178]. Йому належить використання терміна «ретроспективна соціолінгвістика», яка, на відміну від внутрішньоструктурних завдань порівняльно-історичного мовознавства, беручи до уваги дані історії, етнографії, археології, а також наук суспільно-економічного циклу, може виявити низку явищ у мові, що зумовлені соціальним розвитком (наприклад, суспільно зумовлені закономірності утворення і розвитку племінних мов, мов народностей та націй, особливості соціально-територіальної, соціально-професійної та ін. диференціації мов) [8, с. 358–359]. Мовознавець запроваджує термін «соціалеми», під яким має на увазі будь-яку соціальну спільноту людей, що говорить однією мовою: рід, плем'я, народність, нація. Інакше кажучи, це структурна одиниця людства, що має свою історично змінну структуру й складається з неоднорідних сукупностей. «Соціалема» співвідносна з «лінгвемою» – будь-якою мовою, що обслуговує певну суспільну спільноту людей [8, с. 312–313].

Отож вихідним постулатом концепції Юнуса Дешерієва є положення про те, що «функційний розвиток мови – це розвиток її суспільних функцій», а звідси, як слушно зауважує російський дослідник діяхронної соціолінгвістики В. Журавльов, можна вивести центральні проблеми дослідження діяхронної лінгвістики: 1) розвиток суспільних функцій мови; 2) динаміка функційної взаємодії мов та діалектів, перерозподіл функцій та сфер обслуговування між ними; 3) розвиток літературних мов, зумовлений безпосереднім соціальним впливом; 4) проблеми сприйняття (рецепції) і поширення мовним колективом результатів внутрішньоструктурних змін, серед яких поширення інновацій через створення словників, граматик, мережу шкільних закладів тощо [8, с. 186; 9, с. 268, с. 270–275].

Бачимо, що лінгвістична наука впродовж століття поступово йшла до обґрунтування теоретичного розмежування трьох історичних дисциплін з органічно своїм предметом дослідження: істо-

ричної граматики (історія внутрішньої структури мови), історії літературної мови (історія функціональних стилів літературної мови) і діяхронної соціолінгвістики (історія «соціального тиску» на мову, себто лінгвосоціуму (або соціялеми, за Юнусом Дешерієвим, Євгеном Полівановим та В. Журавльовим).

Отже, з огляду на діяхронні соціолінгвістичні завдання, у центрі уваги історика літературної мови має бути елементарна одиниця мовної еволюції *соціялема*, себто історія тих, хто писав, говорив і читав певною літературною мовою – інакше «народ, народність, що перетворюється в націю зі спільною національною мовою» [10, с. 41]. Соціялема, слідом за Юнусом Дешерієвим, – це центральна одиниця запропонованої концепції мовної еволюції від російського вченого В. Журавльова. Соціялема – категорія історична, позаяк зміна суспільних формацій кардинально відображається на її суті. Через формалізацію цієї одиниці здійснюється «соціяльний тиск» на розвиток мови, що виявляється в єдності змін виробничих взаємин, духовної культури та історичної долі [11, с. 89; 10, с. 7–8].

У контексті духовної культури науковець запроваджує поняття «історико-культурного ареалу», який, як гігантський соціум, чимось нагадує державу, проте відрізняється від неї тим, що не адміністративна, а духовна взаємодія становить його цілісність. У пору Середньовіччя в основі цього історико-культурного ареалу лежала релігія з відповідними сакральними мовами: «...не так воєнна сила – солдат чи лицар – як діячі духовної культури та ідеології – священик і монах, шкільний учитель, книговидавець, письменник і вчений – становлять той підсоціум, який охороняє цілісність і розширює межі свого культурно-історичного ареалу. Його форпости – монастирі і церкви, школи і типографії, його зброя – слово, буква і книга, мова. <...> Боротьба за букву найчастіше відображає боротьбу між історико-культурними ареалами» [10, с. 153]. Науковець наголошує, що виокремлення діяхронної лінгвістики в новий напрям досліджень – це насправді віднайдена рівновага між неминучим перебільшенням або применшенням чи то внутрішніх, чи то зовнішніх чинників розвитку мови. Водночас це не скасовує і не заступає собою лінгвістичних дисциплін історичного циклу – порівняльно-історичного мовознавства чи історії літературної мови [9, с. 274–275].

Серед сучасних соціолінгвістичних концепцій мовного розвитку в діяхронії на увагу заслуговує так звана «теорія антиномій» російського науковця Михайла Панова. Відповідно до цієї концепції, стрижневу роль у розвитку мови відіграють постійно чинні й протилежні тенденції, боротьба яких і є основним стимулом мовного розвитку [1, с. 105–112]. В українському діяхронному лінгвосоціумі серед таких глобальних «антиномій» – це боротьба між другим церковнослов'янським впливом з його церковнослов'янськомовним регресом та виходом на кін історії народних чи наближених до народних мов, відтак боротьба між мовами різного суспільного престижу у встановленій лінгвосоціальної ієрархії. Водночас науковець зауважує на еволюційній внутрішньоструктурній «антиномії» самих текстів, де стандартні, регулярні одиниці змагаються з так званими «експресивними», що в нашому випадкові представлені насиченням церковнослов'янських текстів руськими елементами, а руськомовних текстів – суто народними (чи у варіанті глос, чи запровадженням у самі тексти). Себто постійно діє тенденція пристосувати слабку частину системи до сильнішого й загального правила [1, с. 109].

Свою теорію «мовної еволюції», всупереч «ахронічним», позачасовим підходам до вивчення мови, пропонує американський дослідник Вільям Лабов, що формулює три основних підходи до вивчення лінгвосоціальної діяхронії: 1) «проблема переходу», а саме: як і яким шляхом один етап мовної зміни заступається іншим?; 2) «проблема контексту»: треба знайти «базову матрицю соціальної і мовної поведінки, в якій втілено мовну зміну»; 3) «проблема оцінки»: як самі мовці оцінюють заявлені зміни [1, с. 112–113].

У працях із соціальної лінгвістики в Росії вперше 1987 року натрапляємо на окремо виписане поняття й термін «діяхронної лінгвістики» з визначенням кола її проблем: 1) соціолінгвістичний аспект проблеми походження мови; 2) соціально-історичні типи мови; 3) історія конкретних мов у соціолінгвістичному аспекті; 4) зовнішні і внутрішні чинники еволюції мови у їхній взаємодії; 5) тлумачення поняття прогресу мови; 6) роль стихійного і свідомого в історії мови; 7) питання мовної політики і мовного будівництва тощо [4, с. 97–100]. Від третього тисячоліття у соціолінгвістичних працях зафіксовано визначення діяхронної лінгвістики: це не лише вивчення історії мови у зв'язку з історією народу,

а «систематичне, послідовне співвіднесення мовних фактів і соціальних процесів» [1, с. 242]. Автори наголошують, якщо вивчати історію мови й лише час до часу згадувати історичні події, то таке дослідження хибно трактувати як соціолінгвістичне. Якщо ж дослідження базоване на чіткому розмежуванні внутрішніх і соціальних чинників, що зумовлюють внутрішній розвиток, то це і буде діяхронна лінгвістика. Її основна мета – встановлювати зв'язки між історією мови, змінами, що відбуваються під час історичного розвитку, та історією суспільства, яке обслуговує ця мова [1, с. 243].

Урешті дефініція діяхронної лінгвістики виписана в сучасному словнику соціолінгвістичних термінів (2006 р.): «Діяхронна соціолінгвістика (ретроспективна соціолінгвістика) – це розділ соціолінгвістики, що досліджує кореляцію питомих мовних та позамовних параметрів у динаміці. Д. с. встановлює зв'язки між фактами історії мови і фактами історії суспільства, де функціює конкретна мова, себто кореляційні відношення між динамікою мовного розвитку і тими соціальними історичними і культурними змінами, які характеризують еволюцію цього суспільства та його інститутів. Д. с. спрямована на виявлення спільної бази мови та суспільства, які характеризують еволюцію цього суспільства та його інститутів» [ССТМ, с. 59].

У польському мовознавстві під діяхронною лінгвістикою («językoznawstwo diachroniczne») (на словосполученні діяхронна соціолінгвістика ми не натрапили) розуміють історичне мовознавство, що вивчає відношення між елементами мови в різні епохи її розвитку, досліджує їхні зміни та місце в мовній еволюції [24]. Системні дослідження із соціолінгвістики припадають на 70-ті роки ХХ ст., про що, зокрема, свідчить видання окремого наукового часопису «Socjolingwistyka», починаючи від 1977 року, який здебільшого публікує матеріали із проблем синхронної соціолінгвістики [27]. Водночас знаковими щодо нашого предмета дослідження є студії за редакцією Вітольда Ташицького «Obrońcy języka polskiego», де зібрано фактичний соціолінгвістичний матеріал в діяхронії про усвідомлення польською елітою ролі польської мови в час Середньовіччя та передмодерний час (від XV ст. до XVIII ст.), визначення її місця у творенні польської нації, неспинну боротьбу польської урядової та духовної еліти за входження польської мови в якнайширший суспільний простір [25, с. III–LXXXVI]. Інакше кажучи – це персоналістична мозаїка мовної рецепції, мовної рефлексії та мовно-національної свідомості в діяхронії, що витворили незаперечну силу польської мови. Вітольд Ташицький еволюцію «боротьби за мову» розгортає в площині «оборони природних прав польської мови» [25, с. XIV–LVIII] і «під знаком боротьби з макаронізмами» [25, с. LIX–LXXXV]. Лінгвіст наголошує на двох основних мовних загрозах – латинській та німецькій і непросту перемогу цих двох мовосвітів завдяки утвердженню народної польської мови в духовній царині (переклади релігійних текстів, зокрема Біблія королеви Софії 1455 р., переклади польською мовою молитов «Отче наш», «Вірую», 1285 р. тощо) [25, с. V, XI, XII]; починаючи від XIII ст. запровадження польської мови до шкіл (спершу як інструмент вивчення латинської мови) [25, с. VII, VIII], а також до урядової царини: сейму та судів (1543 р.) – і як вислід: переклад кодексу прав з латинської польською мовою 1570 року [25, с. XLVII].

Не менш важливим способом розширення функційного поля польської мови та зміцнення її статусу є кодифікація та літературне вживання. Пік тих здобутків припадає на XVI ст., з огляду на правописні реформи Якуба Паркошовіча, Станіслава Заборовського, Яна Секлужіяна та Станіслава Мужинівського [25, с. XIV, XXXI]. Натомість польська літературна мова із другої половини XVI ст. розвинулась під пером Миколая Рея, Станіслава Оріховського, Лукаша Горницького, Яна Кохановського, Пьотра Скаги [25, с. XXXII]. Звісно, що такі здобутки мали своє соціальне підґрунтя: розквіт польської держави і приклад в обороні своєї мови самих королів, зокрема Зигмунда Августа [25, с. LV], і, навпаки – повернення до контрреформаційної латинізації за панування короля Зигмунда III Вази (1587–1632 рр.) [Там само, с. LVIII]. Промовистою є мовно-суспільна (чи мовно-національна) свідомість середньої урядової ланки, наприклад, воєводи сандомирського Яна Тенчинського, висловлена на петриківському сеймі 1548 року: «...позаяк я в Польщі народився і в Польщі виховувався, – іншої мови не розумію, лише польську, і так кожен може розуміти, бо іншого пана мати не хоче, лише того, якого б я і який би мене розумів» [25, с. XLVIII]. Пропонована праця містить добірку міркувань старопольських письменників, друкарів, політиків та ін., що є найкращою

світливою еволюції мовно-національної свідомості поляків від аноніма близько 1450 року до відомого публіциста другої половини XVIII ст. Францішка Єзерського.

Праця польської дослідниці Барбари Отвіновської «*Język – naród – kultura*» присвячена місцю сакральних та народних мов в історії світової культури і передусім Польщі в час Ренесансу. Якщо XV ст. – це час культури класичних і сакральних мов, то XVI ст. – це поступ народних мов у країнах з розвинутим національним самоусвідомленням, це «*ренесанс народів та мов*», це епоха «*філологічна*» [26, с. 5, 119, 121]. За базове поняття дослідження статусу польської мови в діяхронії авторка бере «*świadomość językową*» та реконструює ці суспільно-історичні категорії, що впливали на емансипацію польської мови в час Ренесансу. Попри панівну на той час «*дуалістичну мовну свідомість*» (слов'янську і польську, латинську і польську) [26, с. 70], «*битва*» («*walka*») за народну мову мала низку глибинних мотиваційних чинників, серед яких дослідниця виокремлює патріотизм, праці письменників над народною мовою, приклад видатних особистостей, постулат «*природного права*», практичної мотивації «*задня простих людей*», свідомість багатства та «*граматичності*» власної мови, боротьбу антагоністичних понять у ставленні до своєї мови «*гідності*» і «*погорди*» тощо [26, с. 190–219]. Дослідження створене на матриці еволюційних ідей культури, закорінених у безперервно змінюване суспільство, з огляду на що польська мова пройшла шлях від обмежено-вторинного функціонування «*до ролі репрезентації свого народу*» [26, с. 125].

Отже, наш екскурс до джерел діяхронної соціолінгвістики засвідчив формування цієї окремої гілки соціолінгвістики впродовж тривалого, столітнього шляху, починаючи від окремих міркувань у класичних працях Яна Бодуена де Куртене, відтак Фердинана де Сосюра, яскравих представників французької соціолінгвістичної школи Антуана Мейє та Жозефа Вандрієса. Особливе місце у формуванні теоретичних засад діяхронної соціолінгвістики у XX ст. посідають російські науковці Євген Поліванов, Юнус Дешерієв, В. Журавльов, Михайло Панов, Володимир Бондалетов. Серед українських мовознавців вперше звернув увагу на проблеми методології діяхронної лінгвістики відомий науковець Орест Ткаченко. Польські дослідники, зокрема Вітольд Ташицький та Барбара Отвіновська, запропонували унікальну соціоісторичну фактологічну добірку та аналіз соціолінгвістичних чинників на тлі філософсько-культурних вимірів змінюваної епохи. Столітній шлях наукового осмислення нового предмета дослідження призвів до поступової дивергенції трьох історичних дисциплін зі своїм термінологічним апаратом та механізмами дослідження: історичної граматики (історія внутрішньої структури мови), історії літературної мови (історія функціональних стилів літературної мови) і діяхронної соціолінгвістики (історія «*соціального тиску*» на мову та мови на суспільство). Діяхронна соціолінгвістика наприкінці XX ст. окреслила свої центральні проблеми дослідження від розвитку суспільних функцій мови, закріплених через її статус, до проблем мовної рецепції, мовних рефлексій та мовної свідомості, відтак перерозподілу взаємодії мов та діалектів і витворення суспільно важливого койне. Проблеми історичної кодифікації мовних норм можна вважати переможним вінцем діяхронної соціолінгвістики. Ще попереду розвиток та устаткування термінологічного апарату та своєрідних методів дослідження.

ССТМ – Словарь социолингвистических терминов. Ответств. ред. В. Ю. Михальченко. – М. : Российская академия наук. Институт языкознания. Российская академия лингвистических наук., 2006. – 312 с.

1. Беликов В. И., Крысин Л. П. Социолингвистика / В. И. Беликов, Л. П. Крысин. – М. : РГГУ, 2001. – 439 с. 2. Бодуэн дэ Куртэнэ И. А. (а) О древнепольском языке до XIV столетия // Бодуэн дэ Куртэнэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию / И. А. Бодуэн дэ Куртэнэ. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – Т. I. – С. 45–46. 3. Бодуэн дэ Куртэнэ И. А. (б) Вступительная лекция по кафедре сравнительной грамматики индоевропейских языков, читанная 17/29 декабря 1870 г. В С.-Петербургском университете / И. А. Бодуэн дэ Куртэнэ // Избранные труды по общему языкознанию. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – Т. I. – С. 47–77. 4. Бондалетов В. Д. Социальная лингвистика / В. Д. Бондалетов. – М. : Просвещение, 1987. – 159 с. 5. Брицин В. М. Социолінгвістика / В. М. Брицин // Українська мова. Енциклопедія. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія», 2000. – С. 583–584.

6. Вандриес Жозеф. Язык (лингвистическое введение в историю) : [пер с фр.] / Жозеф Вандриес. – изд. 3-е, стереотипное – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 408 с. 7. Гримм Якоб. Из предисловия к «Немецкой грамматике» / Якоб Гримм // Хрестоматия по истории языкознания XIX–XX веков ; сост. В. А. Звегинцев. – М., 1956. – С. 52–64. 8. Дешериев Ю. Д. Социальная лингвистика / Ю. Д. Дешериев. – М. : Наука, 1977. 9. Журавлев В. К. История языка и диахроническая социолингвистика // Теоретические проблемы социальной лингвистики / В. К. Журавлев. – М. : Наука, 1981. – С. 256–275. 10. Журавлев В. К. Внешние и внутренние факторы языковой эволюции / В. К. Журавлев. – М. : Наука, 1982. – 327 с. 11. Журавлев В. К. Социолингвистический аспект истории литературных языков / В. К. Журавлев // Влияние социальных факторов на функционирование и развитие языка ; отв. ред. Ю. Д. Дешериев, Л. П. Крысин. – М. : Наука, 1988. – С. 84–109. 12. Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови) / В. Кубайчук– К. : К.І.С., 2004. – 168 с. 13. Лизанчук В. Навічно кайдани кували: факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні / Василь Лизанчук. – Л. : Інститут народознавства НАН України, 1995. – 412 с. 14. Лизанчук В. Геноцид, етноцид, лінгвоцид української нації: хроніка / Василь Лизанчук. – Л. : Видавничий центр Львівського національного університету ім. Івана Франка, 2008. – 258 с. 15. Масенко Л. Нариси з соціолінгвістики / Лариса Масенко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 242 с. 16. Мацюк Г. Довитоків соціолінгвістики: Соціологічний напрям у мовознавстві : [Монографія] / Галина Мацюк. – Л. : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – 432 с. 17. Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика : [пособие для студентов гуманитар. вузов и учащихся лицеев] / Н. Б. Мечковская. – 2-е изд., испр. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 207 с. 18. Поливанов Е. Д. Круг очередных проблем современной лингвистики / Е. Д. Поливанов // Статьи по общему языкознанию. – М., 1968. – с. 178–186. 19. Поливанов Е. Д. Программно-методологический экскурс. Фрагмент статьи 1929 г. (Из литературного архива памятников народной письменности в Праге) / Е. Д. Поливанов // Избранные работы. Труды по восточному и общему языкознанию ; сост., послесловие, коммент. и указатели Л. Р. Концевича. – М., 1991. – С. 552–561. 20. Поливанов Е. Д. Из материалов «Поливановской» дискуссии в коммунистической академии. Февраль 1929 г. : [архивная публикация] / Е. Д. Поливанов // Избранные работы. Труды по восточному и общему языкознанию ; сост., послесловие, коммент. и указатели Л. Р. Концевича. – М., 1991. – С. 507–552. 21. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К., 2011. – 844 с. 22. Сосюр Фердинан де. Курс загальної лінгвістики / Фердинан де Сосюр ; пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. – К. : Основи, 1998. – 324 с. 23. Ткаченко О. Б. Проблемы диахронической социолингвистики / О. Б. Ткаченко // Методологические основы новых направлений в мировом языкознании ; отв. ред. А. С. Мельничук. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 65–85. 24. Językoznawstwo diachroniczne [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pl.wikipedia.org/wiki/J%C4%99zykoznawstwo_diachroniczne : 20 січня 2013. 25. Obrońcy języka polskiego 1953. – Obrońcy języka polskiego / Opracował Witold Tazsycycki ; Biblioteka narodowa. – Wrocław : Wydawnictwo Zakładu Imienia Ossolińskich. – Seria I. – Nr. 146. – 1953. – 393 s. 26. Otwinowska Barbara. Język – naród – kultura. Antecedencje i motywy renesansowej myśli o języku. – Wrocław, 1974. – 288 s. 27. Socjolingwistyka [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://socjolingwistyka.ijp-pan.krakow.pl/pl/archiwum,dostep> : 22 квітня 2014.